

Badhytter, Hjo. Foto: Thomas Carlquist

Upptäck kulturarv vid sjöar och vattendrag

– en
spännande
historia!

Karsefors kraftverk. Foto: Björn Ahnlund

Hejde, Gotland. Foto: Katarina Amér

Bor du vid en sjö, bäck eller å, uppskattar du säkert vattnets porlande, kluckande och grönskans spegling i ytan. Du är kanske beroende av vattnet för bevattning eller som dricksvatten. Ja, vattendragen är på många sätt en fantastisk resurs och har alltid varit. Vid sjöar och vattendrag finns många fina kulturmiljöer och lämningar med anknytning till vatten. Kvarnar, sågar, tvättstugor, broar, ängslador, kraftverk – följ med på en upptäcksfärd i vattnets tecken!

FÖRR VAR FOLK än mer beroende av sjöar och vattendrag. Mycket av vårt kulturarv och vår kulturhistoria hör nära samman med just vatten i olika former. Det kan vara svårt för en nutidsmänniska att föreställa sig all livlig aktivitet som präglade vattendragens landskap.

► Kvarn under renovering vid Norrbys gård i Väte på Gotland. Gotlands första och hittills enda kulturreservat. Foto: Coco Dederling

▼ Bro i anslutning till damm vid Storebro Bruk, 1930-talet. Foto: okänd, Kalmar läns museums fotoarkiv

ÄNDA SEDAN STENÅLDERN har vi ofta bosatt oss vid vatten. Flera historiskt viktiga platser är belägna längs våra vattendrag. Många samhällen och städer har vuxit fram kring en kvarn, en såg, ett bruk eller en handelsplats där vattenvägar och landvägar möttes. Ofta byggdes borgar och befästningar nära vatten.

ATT FISKA för att få mat har varit naturligt sedan stenåldern. Krok, ljuster, nät, not och mjärde har använts länge men också mer permanenta fångstanordningar. Sådana har varierat i storlek, från små tillfälliga till större permanenta fångstsystem, som ofta ägdes tillsammans. Till exempel har lax och ål fångats i laxkar och ålkistor.

FÖR ATT TA OSS över vattendragen, har vi letat efter grunda platser och vad. Vadplatserna finns ibland bevarade och vi kan ana spåren, medan våra tidiga broar av trä ofta är borta. Bevarade äldre broar är viktiga historieberättare – oavsett om de byggda i sten, stål eller betong.

TÄNK DIG en tid och en plats där vattnet var den bästa och snabbaste vägen att färdas på! Utan järnvägar och ett modernt vägnät, var landskapet på land en dåligt framkomlig plats av skog, berg, vidsträckta våtmarker och andra hinder. Vattenvägarna var fram till 1900-talet helt avgörande för transport och kommunikation, både för nöjesresor och nödvändiga nyttotransporter.

I VÅRA ÅR har tusentals vattenhjul snurrat för att ge kraft till mjölkvarnar och virkessågar. Vattnet har drivit spånhyvlar, benstampar, vadmalsstampar, slipstenar, pappersbruk, tröskverk med mera. Vattenkraften har också använts i textilfabrikerna, snickerifabrikerna, möbelfabrikerna, de mekaniska verkstäderna, tegelbruken och glasbruken. Strömmande vatten användes vid järnbruken för att driva masugnarnas blåsbälgar och smedjornas hammare. I gruvorna användes vattnet för att läns-pumpa gruvschakt och gångar och för att hissa upp malm. Vattenkraft

ten var en förutsättning för hela den tidiga industrialiseringen.

I SLUTET AV 1800-talet började elektriska vattenkraftverk att byggas. Många satt förväntansfulla i stugorna. De väntade på det första elektriska ljuset från bygdens nya kraftstation! Elektrisk kraft blev fort användbar av många och till flera olika saker - såsom drivkraft i små och stora industrier och till ljus i hem, butiker, arbetsplatser och gatubelysning. Snart kunde den elektriska strömmen "flyttas" genom långväga kraftöverföringar och det var inte längre nödvändigt att bo nära vattendragen för att få tillgång till ström. Idag bidrar elektriska vattenkraftverk med stora mängder energi till vårt samhälle.

ATT FLOTTA TIMMER i små och stora vattendrag har varit ett effektivt sätt att flytta tunga stockar längre sträckor. Det har gjorts i Norrland, men också i stora delar av södra Sverige. Exempelvis flottades skeppsvirke till kronans örlogsvarv i Karlskrona under 1600-1700-talen. Timmer flottades i trakter med bergsbruk redan på medeltiden. Åren 1850-1920 flottades det som mest, eftersom sågverken och massaindustrierna hade ett stort uppsving under perioden. På 1960-talet upphörde flottningen i södra Sverige. Virket transporterades istället med timmerbilar. Flottningsrännor, dammar, stenkistor, strandskoningar och fästen för länsbommar är typiska lämningar efter flottningen.

VATTENDRAGEN BIDROG också till foderproduktion till lantbrukets

djur. På ängarna, som översvämmades naturligt (så kallade mader), kunde hö bärgas under sommaren. Ju mer foder som kunde tas tillvara, desto fler djur överlevde vintern. Särskilda små ängslador byggdes på platser långt från gården. Här lagrades höet, dels för att tiden under sommaren var knapp - det var mycket som skulle hinnas med under några få månader, dels för att det ofta var enklare att köra hem höet på frusen och mer lättkörd mark.

UNDER 1800- och 1900-talet dikades stora områden med våtmarker och sjöar ut. Vattnet fördes bort i rätvinkliga, djupa och breda kanaler och diken. Slingrande åar och bäckar rätades, breddades, fördjupades - allt för att förbättra avrinningen. Den torrlagda marken kom till användning som jordbruksmark. Sveriges befolkning växte under denna tid och det var många människor som skulle mättas. Landskapet förändrades på ett mycket drama-

tiskt sätt. Idag har vi ofta svårt att föreställa oss hur stora områden som faktiskt var sjö och våtmarker och hur vattendragen krokigt letade sig fram i landskapet.

IDAG TVÄTTAR VI smutsiga kläder enkelt - tvättmaskinen är bara en knapptryckning bort. Förr sköttes tvätt längs stränderna - ett tungt arbete som kunde ta flera dagar i anspråk. Ofta var det kvinnor som tvättade. Särskilda tvättstugor och klappbryggor fanns ofta i nära anslutning till vattendrag eller sjöar, så att kvinnorna slapp bära på vattnet när det var dags att byka. Tvätten sköljdes på en sjö- eller åstrand eller i en upphuggen isvak.

VATTEN HAR EN särskild dragningskraft på oss. Små lusthus har byggts på strandkanter och vatten har lockats in i trädgårdar och i större parkanläggningar. Strandnära tomter och sjöutsikt är idag hett eftertraktade! Brunnsorter, badorter och andra både äldre och nyare miljöer

▲ Tvätt och byk var ett hårt och krävande arbete. Tvätterskor vid Ljungbyån, 1905. Foto: okänd, Kalmar läns museums fotoarkiv

◀ Rekonstruerad flottningsränna, Jönköpings län. Foto: Anders Kraft.

för vila och rekreation, finns ofta på natursköna platser med närhet till vatten. Och vem längtar inte till sommarens bästa badplats?

VATTEN HAR OCKSÅ funnits med i vår folketro och religion. Det finns rika offer och fynd från sten-, brons- och järnåldern. I våra äldre berättelser och sagor förekom till

▲ Bäckens porlande är ett värtecken och dess spännande kraft och rörelse har fascinerat både gammal och ung. Foto: Coco Dederling

exempel näcken, bäckhästen och sjöraet. Alla fanns vid eller i vatten och dessa skulle man hålla sig undan eller hålla sig väl med! Jättebläckfiskar och andra sjöodjur berättar vi ju om än idag.

AKTIVITETER VID vattendrag har varit viktiga – för oss som enskilda individer och i vår samhällsutveckling. Många verksamheter har lämnat spår efter sig i landskapet. Spåren kan berätta om människors livsvillkor, hur resurser fördelats och använts, om teknik och teknikutveckling, om tro och tradition, om svårigheter och glädjeämnen. Får spåren finnas kvar, vårdas och berättas om, så kan också våra barn och barnbarn uppleva och förstå vår historia och vårt gemensamma kulturarv!

I SVERIGE FINNS värdefulla kulturmiljöer längs med sjöarna och vattendragen. Många av dessa hotas. Byggnader förfaller eller rivs. Slätterängar växer igen och ängsladorna glöms bort. Stenvalvsbroar och kanaler används inte utan sönderfaller. Kunskapen om flottningar och fiskemetoder glöms bort.

SOM TUR ÄR finns det många som gör mycket för att kulturmiljöerna ska få finnas kvar. Glöm inte att till synes obetydliga kulturlämningar eller byggnader kan vara en viktig pusselbit för att förstå och uppleva din, min och vattnets variationsrika kulturhistoria.

Du kan bidra genom att

- Underhålla hus, laga tak och förhindra fuktskador.
- Röja fram kvarlämningar, broar och andra fornlämningar så att lämningarna bevaras och fler kan få se dem.
- Dokumentera ditt vattendrags kulturhistoria och vilka spår som finns kvar.
- Passa på att fråga äldre personer som har minnen kvar från förr.
- Anordna eller delta i vattendragsvandringar – det är ett bra sätt att få veta mera och ett tillfälle att berätta för andra vad du vet.

Illustrationer: Niklas Johansson.

Layout: Ida Edgren.

Tryck: Danagård Litho 2015.

Länsstyrelserna

Vårda vattendragens
KULTURARV

Under perioden 2013-2015 driver länsstyrelserna i Blekinge, Gotland, Halland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Västra Götaland, Skåne och Östergötland projektet Vårda vattendragens Kulturarv som syftar till att ge information om kulturarvet vid vatten och stimulera till vård- och bevarandeinsatser. Läs mer om kulturarv vid vatten och ta del av vårt informationsmaterial på www.vardavattendragen.se

Trädgårdar och parker

Vattnets dragningskraft och estetiska betydelse avspeglas bland annat i parker och trädgårdsanläggningar där vattnet blev en del av anläggningen, med dammar och vattenspeglar.

Flottnig

Flottnig som transportsätt var vanligt även i södra Sverige, framför allt under tiden 1850-1920.

Vattenvägar – kommunikation och transporter

Före fungerande väg- och järnvägsnät hade kanaler och vattenvägar stor betydelse för såväl nytto- som för nöjes-transporter.

Broar och vadställen

För att ta sig över vattendragen byggdes broar ofta vid naturliga vadställen.

Boplatser och bebyggelse

Bebyggelse har i stor utsträckning lokaliserats till vatten. Allt ifrån förhistoriska boplatser till dagens attraktiva strandnära lägen.

Strategiska lägen

Borgar och befästningar byggdes vid strategiska lägen, ofta vid vatten. Det gällde också anläggningar för kult. Läget var viktigt för kontroll och för att visa makt.

Våta slättermarker

Madängar, översilningsängar och andra våta slättermarker gav mycket hö. Här byggdes också enkla lador för förvaring inför hemtransport till byn.

Sjöar och vattendrag

Kulturhistoria och kulturmiljöer

Vattenkraft

Vatten som energikälla är av stor samhällshistorisk betydelse och tusentals vattenhjul har lämnat kraft till kvarnar, sågar och stampar.

Kvarn

Tvätt och byk

Att ta hand om smutsvätten var ett hårt arbete som föll på kvinnornas lott.

Bykbus och klappbrygga

Föreställningar kring vatten

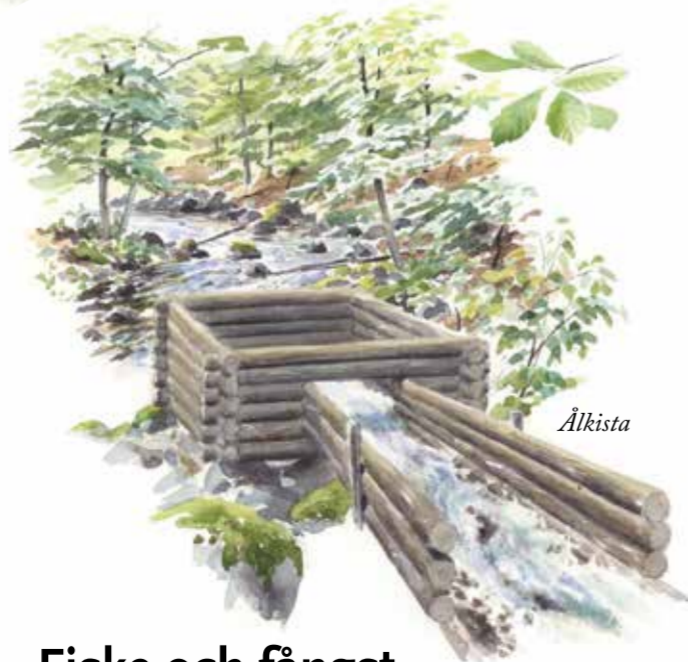
Det förekom förhistoriska offer i vattendrag, sjöar och mossar och det finns därför en rik flora av folktro knuten till vatten.

Ålvor som dansar

Fiske och fångst

Fisket har varit viktigt från stenåldern och fram till dagens sportfiske.

Ålkista

Turism, rekreation och fritid

Under 1900-talet har fritiden ökat i betydelse. Rekreationsorter, badhus, sommarhöjen och fritidshus byggdes gärna i anslutning till vatten.